könyvdíszei, az ornamentális lapok ötvösmintakönyvek alapján készültek. Hoffhalter Rudolf is csupán iniciálisokkal, címerdíszekkel gazdagította a nyomda készletét, az alakos illusztrációt ő is mellőzte. Kevés művészi értékű könyvdísz-állománya volt a Bornemisza – Mantskovits-nyomdának is.

Egy időben, 1578-ban és 1582-ben három nyomda kezdette meg működését, amelyeknek jelentősége túlnyúlik a XVI. század keretein. Közülük a Manlius-nyomdának nincs sok köze – bár könyvei metszetekkel ékesek – a magyarországi könyvdíszítés fejlődéséhez, rézmetszetei azonban legelső jelentkezései e műfajnak. Annál fontosabb szerepe volt a nagyszombati és a bártfai nyomdáknak. Telegdi Miklós Bécsben vásárolt nyomdájának könyvdíszei is bécsi minták hatását mutatják. Hans Rebell, Richard Atzel neve szerepel a minták mesterei között. A Singriener-nyomda kismesterei is megjelennek itt. Iniciálék, záródíszek mutatják kapcsolatukat velük. De az illusztrációk is bécsi példák után készültek, azonban a nyomda már önállóan is készített könyvdíszeket. Kalendáriumainak hónapábrázolásai Behammetszetekkel tartanak kapcsolatot. Pécsi Lukács könyve, a „Szűzek koszorúja" a prágai kiadás metszeteit vette illusztrációi példájának.

A bártfai nyomda kezdő évtizedeiben Gutgesell Dávid még túlnyomó részben külföldről származó klisékkel dolgozott. Utóda, Klösz Jakab, aki a század végén, 1597-ben vette át a nyomda vezetését, a XVI. század maradék pár évében is figyelemre méltót alkotott a könyvdíszítés területén is. A kolozsvári nyomdának is dolgozó bártfai G. C. mester és egy, nála sokkal nagyobb tehetségű ismeretlen bártfai mester már a hazai grafikus művészet fél évszázadának eredményeit összefoglaló művészetükkel tudnak eredetit, önállót is alkotni a Klösz-nyomdának készített metszeteikben.

Soltész Zoltánné könyvének tartalmi áttekintése is képet ad arról, hogy hazai könyvnyomdáink működésének megindulásával hogyan kezdődik és nyer tért a középkori miniatúrafestészet helyett a grafika alkalmazása. A külföldi nyomdák díszítőművészete ekkor már évszázados eredmények alapján dolgozott, természetes az, hogy a magyar nyomdák grafikus művészete ezeket az eredményeket vette figyelembe, választotta például. Baseli, bécsi, wittenbergi és frankfurti mesterektől tanulnak, utánozzák műveiket. Másodlagosan használnak külföldi kliséket is, de csakhamar készülnek Magyarországon is metszetek. Igaz, a külföldi mesterek hatása – Holbein és Cranach művei járnak az élen – az egész századon át érezhető, de már vannak magyar mesterek is, akik legtöbbször egymástól függetlenül, kronológiai rendbe nem sorolhatóan működnek, nemegyszer magas színvonalú műveket alkotva és megteremtve a XVI. század, a magyar barokk könyvdíszítését.

Soltész Zoltánné alapjában a művészettörténész szemével vizsgálja a XVI. század könyvdíszeit. Művészi hatásokat, ösztönzéseket mér le és kísérel meg rendszerezni. Könyvének nagy eredménye, hogy egy új művészeti ág kialakulásának tényezőit, folyamatát tisztázta. Ám könyvét haszonnal forgatja majd, és nélkülözhetetlen segédkönyveként használja a könyv történetének bárminő szempontú kutatója is. Hetvenkét képtáblája a lehetőségig teljes corpusa a XVI. századi könyvdíszeinek, s csak egy hiányát érezzük, hogy a külföldi hatásokat – a pontos irodalmi utalások mellett – nem illusztrálta legalább a főbb művekben. Aki a XVII – XVIII. századok könyvdíszítését valaha tanulmányozta, tudja azt, hogy a jövőben az ez irányú kutatómunka milyen segítséget kapott Soltészné könyvében. Hiszen pl. a XVI. századi záródíszek élete a XVIII. századba is belenyúlik.

Végül a könyv jelentős irodalomtörténészeink számára is. Szerzője példát adott egy korábban megjelent tanulmányában (MK 1957) arra, hogy a könyvdíszek segítségével a tévesen meghatározott könyvek megjelenési adatai helyesbíthetők. A hely és nyomda, valamint évszám adatait nélkülöző vagy címlaptalan könyvek a sokszor bizonytalan betűvizsgálat helyett biztosabb meghatározási alapot nyertek a könyvdíszek vizsgálatával. E munkában Soltész Zoltánné könyve nélkülözhetetlen segítő lesz.

Jenei Ferenc

*

Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Akadémiai K. 1961. 112 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.)

Gerics „eredeti formájában kandidátusi értekezésnek szánt" (5. l.) munkájával egy nagy múltra visszatekintő kérdéskörhöz kapcsolódik, és kíván eredeti megfigyeléseivel az eddigi megállapításokon finomítani, módosítani: a kérdéscsoport egy részét megnyugtató megoldáshoz juttatni. Gerics munkája már tárgyával magára vonja figyelmünket, módszere és eredményei pedig jelentőssé teszik. A kérdést általában szövegösszehasonlítás formájában veti föl, majd a szövegeket

egyfelől filológiai, másfelől történeti szempontból veszi vizsgálat alá, így ad valószínűnek, illetve biztosnak szánt megoldást.

Alapelve és kiindulási pontja az a vitathatatlan tétel, hogy a ránk maradt krónikaszövegben egy sor interpolációval kell számolnunk, melyek az első, ősgesta szövegére – már a XI–XII. század fordulójától kezdve – rakódtak rá. Elsőrendű feladatának azt tartja, hogy ezt az ősgestát a folytatásokról leválassza, ezzel együtt az első folytató művét, legalábbis az első folytatás kezdetét meghatározza.

Munkája első fejezetét egy XI. századi magyar gesta-szerkesztés megléte melletti újabb bizonyítékok keresésének szenteli. Ezek közül legbehatóbban azzal az ellentmondással foglalkozik, mely Koppányék sorsának elbeszélésében a krónika 41. és 64. fejezete között, másrészt a kisebbik István-legenda szövegén belül mutatkozik. A másik két István-legenda vizsgálatba vonásával arra az eredményre jut, hogy a lázadók szolgaságra vetéséről szóló rész az ősgesta szövegében volt benne, ezt hagyományozza a 41. fejezet is, míg a büntetésüknek tizedfizetésre való változtatásáról szóló szövegrész egy későbbi, valószínűleg Kálmán-kori folytató szerzeménye. – Ez a szétválasztás helyes lehet, de az István-legendák szövegét feltétlen bizonyító értékűnek nem tarthatjuk az ősgestára vonatkozólag. Egyrészt, mert a kisebb legenda minden szempontból tudatos íróegyéniségnek bizonyuló szerzője olyan feltűnő hibát nem követhetett el, hogy egymás után következő két mondatában *önmagát* cáfolja meg. Ezt a cáfolatot – egyelőre – továbbra is későbbi betoldásnak kell minősítenünk. Ami pedig a legenda elején olvasható forrásmegjelölést illeti, nehezen vonatkoztathatjuk írásos forrásra (Gerics szerint az ősgestára). A korabeli forrásokban ugyanis a supinum használata rendkívül ritka, a kisebb legendában pedig nem fordul elő; ezenkívül, ha mégis föltennénk, hogy az író itt írásos forrásra utal, akkor a maga munkáját mindössze *másoló* munkának kellett, hogy minősítse: „Szent István hitvalló . . . életét és cselekedeteit, *ahogy* azokat az akkor élők *híradásában olvastuk*, méltónak és megtisztelőnek éreztük az utókorra *hagyományozni*." Ez a szövegértelmezés aligha helyes, még akkor sem, ha elismerjük e mondat szóbeli közlésre való vonatkoztatásának nehézségét. Különben – nézetünk szerint – a nagyobb legendából nem olvashatjuk ki a korábbi Koppány-hagyomány emlékét. Lehetséges, hogy a „suffragium" e helyt „segítség"-et jelent, de nem vonható az utána következő „domitorum"-hoz; nehezen képzelhető el e szóval kapcsolatban egy genitivus *objectivus*, sokkal inkább a *subiectivus*, mint a Gerics idézte párhuzamban is: suffragium *Christi*. Másrészt Hartvik ugyanezen a helyen világosabban fogalmazva ezt mondja: „*ipsius* (tehát: *Stephani*) suffragio . . ." A „sufficientia" fordítása pedig nem kétséges; vonatkozik azokra az egyházi fölszerelésekre, melyeket királyi adományként kapott a kolostor. (Vö. *Sancti Stephani decretorum liber II. 1.*: De regali dote ad ecclesiam; ugyanebben az értelemben fordul elő ez a szó a nagyobb legenda 9. fejezetében is: „Pre cunctis tamen episcopatus Besprimiensis, quam (!) ipsa (sc. Gisella) . . . *omnibus sufficientiis* ad servitium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus adornavit.") Gerics eredményének lényegét azonban, hogy ti. a 41. fejezet szövegének forrása korai, a nagy legenda iratási idejét is megelőző szöveg volt, mindez nem érinti. Arra persze nem gondolnánk, hogy ez a forrás különböznék a kisebb legenda forrásától (?), és ilyenformán két, közel egykorú XI. századi ősforrást kellene föltételeznünk. – A krónika 90. fejezetének és a nagyobb legenda 1030-as támadásról szóló szövegének összevetéséből levont következtetése helytálló; a két szöveg megfogalmazásának hasonlósága annál is feltűnőbb, mert egyetlen *szószerinti* egyezés sem mutatható ki közöttük. Ugyanúgy helytállónak látjuk Gericsnek a Lodomeria–Ruscia-kérdésből levont következtetését, ha feltesszük, hogy a krónika 80. fejezetének írója nemcsak *két külön nevet* használ, hanem e kettőt – bár nem mondja ki – *két külön politikai-földrajzi egység megkülönböztetésére* is használja.

A második fejezetben a kutatások eddigi eredményeinek áttekintése és Erdélyi László, valamint Hóman Bálint megállapításainak részletesebb kritikája után, erre a kérdésre keresi a szerző a választ: mikor keletkezett legkorábbi gestaszerkesztésünk? Abból, hogy András király történetének elbeszélése 1059 őszéig töretlen, valamint a Béla-kori szöveg több ponton (91., 94. és 97. fejezet) interpoláltnak látszik, arra következtet, hogy az ősgesta még I. Béla uralkodását is magába foglalta, és az első folytató a 101. fejezet cseh háborújával kezdi művét, interpolálva az első szerkesztés utolsó fejezeteit is. Megállapítását egy sor észrevétellel támogatja: szerinte a 82. fejezet Janus-elbeszélése az ősgesta szövegéből került jelenlegi, nem megfelelő helyére; a 100. fejezet váratlan megjelenését a folytató összefoglalási szándékával kell magyarázni; az 1051–52-es események leírása körül mutatkozó – nemcsak kronológiai jellegű – zavar legalább másfél évtizednyi időközt tételez fel az események és megörökítésük közt; a *Zágrábi Krónika* Salamonnal kapcsolatos utalása egy *Chronica Ungarorum*ra arra mutat, hogy az 1067. utáni történet szerzője az ősgesta utolsó fejezeteit is átdolgozta. – Ami a 92. fejezetet illeti, nem látjuk bizonyítottnak hogy a krónikás *felfogása* eltérne a 91. fejezetétől Salamon koronázásával kapcsolatosan.

A kardnak mint hercegi jelvénynek említése *lehet*, hogy már nem korszerű Kálmán korában, de e fejezet forrása nem föltétlenül gestaszöveg. Valószínűbbnek tartjuk a korai latin nyelvű forrásainkat stílus alapján vizsgáló Horváth Jánossal, hogy az eseménnyel egykorú énekmondó-szöveg volt a forrása. Helyes Gerics hivatkozása Albericus prológusára, de azzal szembeállíthatjuk a 123. fejezetet; eszerint – a dux-szal ellentétben – a királyt királlyá a koronázás teszi: „Nunc autem Vyd *dux* esse non potuit, nec tu amplius *coronaberis* – mondja Salamonnak szemrehányóan az anyja. A 122. fejezet Gericstől idézett párhuzama pedig csonkának látszik; mindenesetre a *Csepreghi-kódex* értelemszerűnek mondható „regis" kiegészítése a szerző felfogása ellen látszik bizonyítani; ha viszont a kiegészítést elhagyjuk, akkor hogyan fordítandó a szöveg? – A 94. fejezetet nem érezzük interpoláltnak: a dénárok újból való említését eléggé indokolja az, hogy a bizánci aranynak mint számítási pénznek említése szükségessé tette ezt a fejezet végén. Ami pedig a „multa etiam alia fecit"-re vonatkozik, úgy gondoljuk, helyén van Béla első fontos intézkedése után, mintegy utalva arra, hogy más fontos intézkedéseket is lehet még említeni. Valóban, a 95. fejezet egy „enim"-mel kapcsolódik a 94. fejezethez. – A 97. fejezetben sem látunk törést. A hercegek Lengyelországba való menekülése után azt mondja a krónikás, hogy „Salamon *ilyenformán nehézség nélkül* jött a császár kíséretében Magyarországra", és a nehézségek csak a császár távoztával kezdődtek, amikor Géza Lengyelországból visszajött. – A 82. fejezet Janusra vonatkozó betoldása kétségtelenül rossz helyen áll. Vitatható azonban, hogy *ez* része lett volna az ősgestának. Mai formájában ugyanis nemcsak tartalmi, hanem mert nem rímes, formai szempontból is elüt az ősgesta szövegétől. A 95. fejezet szövege viszont, amelyik Gerics szerint későbbi megfogalmazású, rímes formájával nagyon jól beleillik környezetébe. Különben is az „in antiquis libris de gestis Hungarorum"-ra való utalás a 82. fejezetben a Vata családjával való házassági tilalomra vonatkozik csupán. – Teljesen indokolt a 100. fejezet *genealógiai* összefoglalásának váratlan megjelenésére utalni, de hozzátehetjük, hogy a 91. fejezet *kronológiai* összefoglalása a maga helyén még meglepőbb; sokkal nagyobb jelentőségű, mint a 101. fejezet kronológiai visszautalása, amely a 98–108. fejezetek eseményeit vissza-előreutalva fogja össze, és párhuzamba sem állítható a *Zágrábi Krónikának* az uralkodók nevét követő időmegjelöléseivel. – Az 1051–52-es események megörökítésében (89–90. fejezet) tapasztalható zavarral kapcsolatban néhány ponton maga a szerző menti fel a gestaírót a felelősségrevonás alól. Mi még tovább mennénk: Horváth János ugyanis csak a *békeokmány* szövegéhez talált korabeli párhuzamokat, a házasságkötéssel kapcsolatban olvasható formulákhoz nem. Tekintve pedig, hogy egyrészt az ősgesta írásakor – Gerics szerint a 60-as évek második felében – mind Salamon, mind pedig felesége még élt, és politikai szempontból figyelemmel kellett sorsukat kísérni, másrészt, hogy a házasságkötéssel kapcsolatos két formula: „propter perpetue pacis federa firmius roboranda" és „hec autem omnia fideliter servaturum iusiurandi (!) religione interposita confirmabat" a krónika más helyén (91., illetve 97. fejezetben) is szószerint előkerül, talán helyesebb lenne föltennünk, hogy a „Sophiá"-val kötött házasságról szóló híradás már nem az ősgesta szerzőjének műve, akit ekkora memóriazavarral nem gyanúsíthatunk. Hogy a nevek pontos megörökítése mennyire erénye lehetett, erre idézhetjük a Pozsonynál vitézkedő „milesek" felsorolását a 89. fejezetből. Ha pedig a házasságkötésre vonatkozó részt elvitatjuk őskrónikásunktól, a többi, még fennmaradt problémát pedig Greics útmutatásával részben megoldottnak tekintjük, talán nem szükséges 15-20 évnyi időtartamot feltételeznünk az események és írásba foglalásuk között. – Ami a *Zágrábi Krónika* Salamonnal kapcsolatos forrásmegjelölését illeti, Gerics következtetését, „hogy egy, a legrégibb gestánál későbbi mű foglalkozott olyan eseményekkel is, amelyek a régi gesta előadásának még szintén tárgyai voltak" (ti. Salamon és a hercegek viszálya), szívesebben módosítanánk úgy, hogy ez a régi gesta (vagyis ősgesta) Salamonra vonatkozólag már nem tartalmazott semmit; amit a *Zágrábi Krónika* „ut habet coronica (!) Hungarorum"-mal forrásként megjelöl, valószínűleg mint különálló forrás feküdt előtte, de még valószínűbb, hogy már a folytatással „megfejelt" krónikaszöveg volt. Azért merjük ezt az állításunkat megkockáztatni, mert nem bizonyítható a „relatio Ungarorum in scriptis ab olim redacta" Anonymus szövegétől való különbözősége az évszám alapján, részben azért, mert a *Zágrábi Krónika* évszáma romlott, másrészt azért, mert Anonymus *jelenleg* ismert egyetlen kéziratát is másolási hiba terheli a szóban forgó helyen.

A harmadik fejezetben Gerics a XII. századi folytatások néhány problémájával foglalkozik. Szellemes és eredeti gondolatot vet fel, amikor Salamon és a hercegek harcában felbukkanó idoneitási és legitimitási elmélet alapján próbálja meg a korábbi és későbbi szövegeket szétválasztani, korábbinak minősítve azon részeket, melyekben Salamonnal szemben, Géza és László javára az idoneitás gondolata bukkan föl, későieknek → esetleg II. István-koriaknak – azokat, melyekben Salamon törvényes joga hangsúlyozódik (ilyen a 130. és 133. fejezet). A szerző gondolata

értékes eredményekre vezethet, *egyelőre* azonban helyesebbnek tartjuk ezzel a gondolatmenetével, illetve szétválasztási kísérletével szemben olyanfajta fönntartással élni, mint amilyennel ő – nem egészen alaptalanul – él Horváth János németbarát-németellenes alapon történő szétválasztási kísérletével kapcsolatban.

Gerics könyvével kapcsolatosan tett néhány észrevételünk után hangsúlyozni kívánjuk munkájának jelentőségét, mind módszertani szempontból, mind eredményeit illetően. Megjegyzéseinkkel csupán azokra a szempontokra kívántunk utalni, melyeket nyílvánvalóan ő is mérlegelt könyve írásakor. Összegezve: az ősgesta és első folytatásának szétválasztása Gerics könyvében az irodalomtörténetírás szempontjából még nem eléggé megnyugtató, és további bizonyítékokra lenne szükség ahhoz, hogy amit valószínűvé tett, azt biztosnak is elfogadhassuk.

Boronkai Iván

Ozorai Imre vitairata. Krakkó, 1535. A kísérő tanulmányt írta: Nemeskürty István. A fakszimile szövegét gondozta: Varjas Béla. Bp. 1961. MTA Irodalomtörténeti Intézet – Akadémiai K. 222 számozatlan levél. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 4.)

A *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, akárcsak megelőző három kötetével, most is hasznos feladatra vállalkozott, amikor fakszimile kiadásban Ozorai vitairatát, ezt az irodalomtörténeti ritkaságot is megjelentette. Ez első eredeti nyomtatványunk, egyszersmind első lutheri ihletésű magyar írásunk.

Fontos hiánypótló szerep hárult a kötet kísérő tanulmányának szerzőjére, Nemeskürty Istvánra is. Révész Imre dolgozatán kívül önállóan megjelent tanulmányban senki sem foglalkozott eddig a mű írójával, s az alaposabb marxista értékelés is hiányzott. Ezt a mulasztást kellett volna pótolnia Nemeskürtynek. Feladatának azonban csak részben felelt meg.

1. Írásában számos hiba és félreértés van. Így sokat levon a tanulmány értékéből az, hogy az Ozorai művéből kölcsönzött mintegy 27 hosszabb idézetben egyszeri átolvasásra 105 hibát találtam. Nemeskürty megváltoztatja a betűket, „minekönk" helyett „minekünk"-et ír; a szavak alakjának eltorzításával néha a jelentést is módosítja, így kerül a szövegbe „még" helyett „meg" stb. Ozorai szavait néha saját szókincsével pótolja, pl. „tunyaságokat" helyett egyszerűen „hazugságokat" ír. Mindez a pontatlan cédulázás eredménye is lehet, erre vall legalábbis az a tény, hogy egy esetben idézetnek tünteti fel Nemeskürty tanulmányának azt a részét, melyben saját szavaival adja vissza Ozorai egyik kijelentését, mert a tanulmányban idézetnek feltüntetett ezen hely: „... mintha két személy alatt áldozna, misét magyarul mondana, magyarul keresztel, oldoz" az eredetiben így hangzik: „... mint ha urunknak testét vérét két személy alatt osztogatja valamely pap, avagy vejendi valamely paraszt, avagy ha a pap a misét magyarul mondandja, magyarul keresztelend, magyarul oldozand...".

Hibás Nemeskürtynek az a kimutatása is, amelyben Ozorainak az egyházatyáktól vett idézeteinek számát adja. Nemeskürty szerint ugyanis Augustinust 20-szor, Ambrosiust 6-szor idézi; holott valójában az elsőt legalább 23-szor, a másik egyházatyát pedig legalább 7-szer, (s talán még ezeket a számadatokat is növelni lehetne).

Téved Nemeskürty Ozorai életével kapcsolatban is. Így hibás, amikor azt állítja, hogy Ozorai legfőbb patrónusai a Nadányiak és a Massaiak voltak, mivel Bod Péter csak őket említi, Drágfy Gáspárt pedig nem. De – mint Révész Imre nyomán tudjuk – Bod Péter Drágfyról is megemlékezik, ha nem is a *Magyar Athénás*ban, hanem a *Historia Hungarorum Ecclesiastica*ban. Még nyílvánvalóbb félreértése Nemeskürtynek a következő. Tanulmánya 10. lapján így ír: „... feltételezhetjük, Révész Imrével együtt, hogy Ozorai ekkor (ti. műve második kiadásakor – H. L.) még élt...", holott az illetékes Révész Imre ezt írja: „... arra a föltevésre nyújthat valamelyes támpontot (ti. a második kiadás – H. L.), hogy sajtó alá rendezésekor a szerzője már nem volt az élők sorában." (7. l)

2. Az eddig felsorolt fogyatékosságok mind tényszerű, filológiai tévedések voltak, de akad Nemeskürtynek egy-két olyan következtetése is, amiben lehet ugyan, hogy igaza van, de egyelőre mégsem érezzük állítását kellően igazoltnak, és ma még más hipotézis az övével egyenértékűnek bizonyul.

Nemeskürty azt állítja, hogy Ozorai szerint az Antikrisztus az ördög. Ez igaz is. De az már kérdéses, hogy Ozorai Antikrisztus-elképzelése mellőz minden egykorú társadalmi realitást. Azzal kapcsolatban ugyanis, hogy „Némellyek nem csak a fejedelmeket, azaz az ördögöt, hanem mind az egész tagját, mind az ühozzá tartozó embereknek sokaságát... akarják... érteni Antikrisztusnak" – Ozorai egyáltalán nem azt írja, hogy ez helytelen – mint Nemeskürty hiszi –, hanem épp ellenkezőleg: azt, hogy ez az állítás nagyon is helyén való. Ennek ellenére mégis lehet, hogy Nemeskürtynek igaza van annyiban, amennyiben igyekszik magát elhatárolni attól a kissé vulgarizáló felfogástól, amely Ozorai fentebbi kijelentéséből túlzott következtetéseket akar levonni.